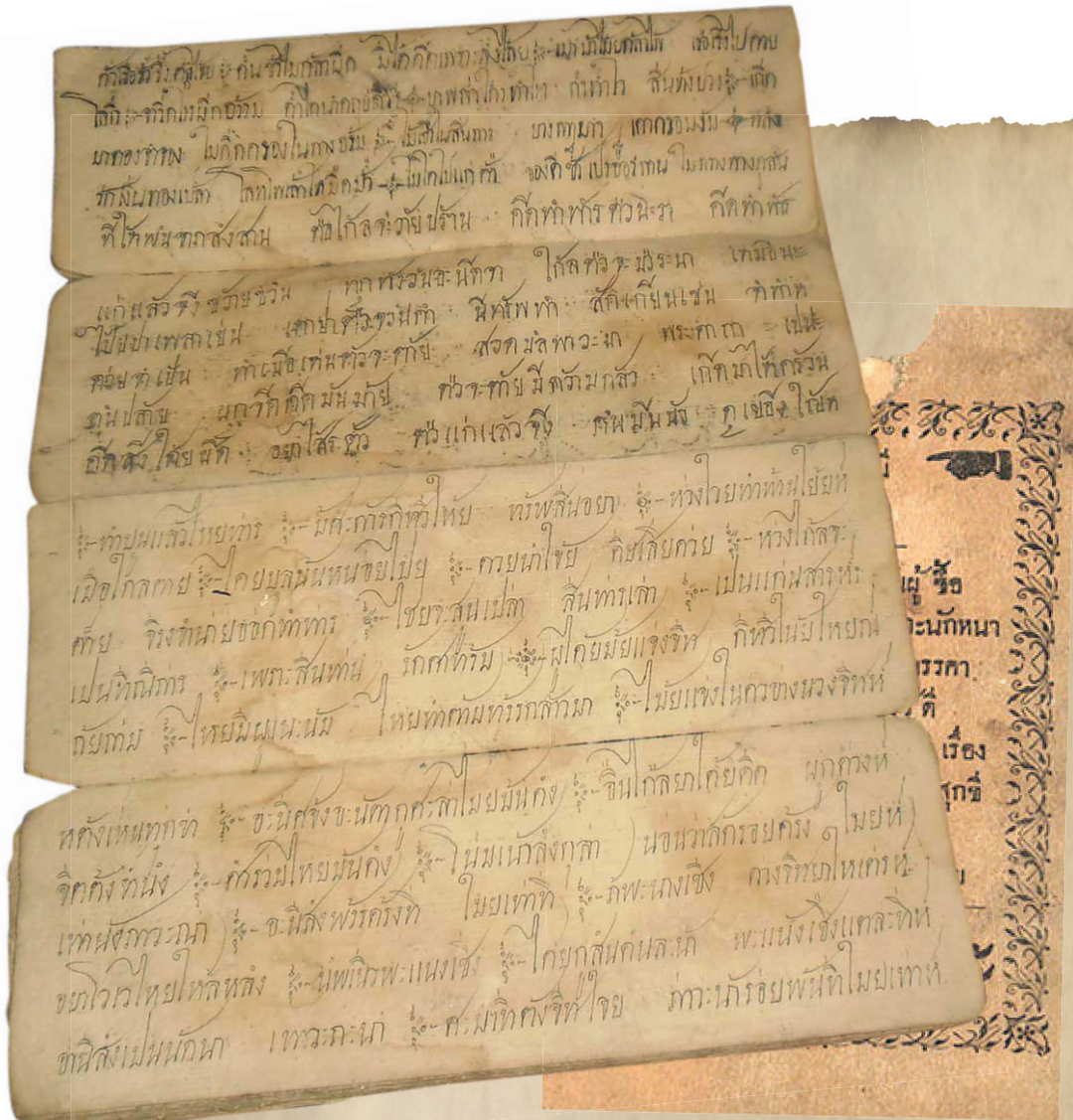

ประเพณีลายลักษณ์ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา: วัฒนธรรมแห่งความรู้จากยุคตัวเขียนสู่ยุคการพิมพ์ (1)

วินัย สุภาใส

บทนำ

หากมองอย่างผิวเผิน สังคมชาวนาในอดีตดูเหมือนจะเป็นสังคมอิสระที่สามารถดำรงอยู่ได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาสังคมอื่นมากนัก โดยเฉพาะการพึ่งพาสังคมเมือง แต่เมื่อมองลึกลงไปถึงในรายละเอียดก็พบว่าในสภาพความเป็นจริงแล้ว สังคมชาวนามีความสัมพันธ์กับสังคมเมืองมาตลอด ดังนั้น แม้จะมีข้อสรุปว่า การถ่ายทอดวัฒนธรรมของสังคมชาวนาเป็นการถ่ายทอดด้วยประเพณี มุขปาฐะอันเป็นวัฒนธรรมราชวารี แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธการดำรงอยู่ของประเพณีลายลักษณ์อันเป็นลักษณะของวัฒนธรรมหลวงได้ ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมทั้ง 2 ลักษณะนี้ไม่ได้เป็นอิสระขาดจากกัน หากแต่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันอยู่ตลอดเวลา ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมราชวารีและวัฒนธรรมหลวงมีลักษณะเป็นปฏิสัมพันธ์ในลักษณะ ‘ยืมกันไป ยืมกันมา’ (ศิริพร วิฐะฐาน ณ ถลาง, 2537, น. 44) สังคมชาวนาลุ่มทะเลสาบก็หาแตกต่างไปจากสังคมชาวนาอื่น ๆ ไม่ ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างชุมชนชาวนาลุ่มทะเลสาบกับสังคมเมืองและเมืองหลวงจึงดำรงอยู่อย่างเห็นได้ชัดตลอดมา

สังคมชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในอดีตส่วนใหญ่เป็นสังคมชาวนา หรือสังคมเกษตร ซึ่ง

ยงยุทธ ชูแว่น (2541, น. 86-88) ได้กล่าวถึงลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลาตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า ในสมัยอยุธยา ระบบสังคมของชุมชนชาวนามี 2 แบบ คือ ชาวนาส่วนที่อยู่ในระบบไพร่ซึ่งถูกควบคุมดูแลโดยขุนนางหรือนายระดับย่อยที่เป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์กับชาวนาส่วนที่เป็นข้าพระหรือเลกวัดที่อยู่ภายใต้การควบคุมของสถาบันสงฆ์ ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังคมชาวนาที่เคยอยู่ภายใต้การควบคุมของสถาบันสงฆ์ก็ลดบทบาทลง ในขณะที่ในระบบไพร่มีความสำคัญมากขึ้นจนกลายเป็นสังคมส่วนใหญ่ในเวลาต่อมา แม้ชุมชนชาวนาดังกล่าวจะดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเหมือนกัน แต่ระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกลับมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ส่วนที่อยู่ในระบบไพร่ก็จะมีพันธะทางด้านเศรษฐกิจกับขุนนางหรือนายตามระบบส่วยสาอากร การเกณฑ์แรงงานจึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อเก็บส่วยสินค้าเป็นหลัก แล้วระบายออกสู่เมืองท่าที่สงขลา ในขณะที่ส่วนที่เป็นข้าพระหรือเลกวัด ก็จะต้องอยู่ในระบบเศรษฐกิจของวัดอย่างเคร่งครัด ผลผลิตในที่ดินของวัดซึ่งมีมากเกินบริโภคก็อาจจะขายเป็นสินค้าไปยังต่างประเทศได้

ลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบกับชุมชนเมืองและเมืองหลวงดังกล่าวย่อมส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือตำนาน “หลวงพ่อดู” ที่เกี่ยวข้องกับอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นตำนานที่เป็นวาทกรรมของท้องถิ่นหรือตำนานที่เป็นวาทกรรมจากเมืองหลวงได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของ “ปราชญ์” หรือ “ผู้รู้” ในชุมชนกับเมืองหลวงได้อย่างชัดเจน ในขณะที่หนังสือ “ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลปนาสมัยอยุธยา ภาค 1” และ “แผนที่ภาพเมืองนครศรีธรรมราช” ที่นอกจาก

จะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างชุมชนชาวนาลุ่มทะเลสาบกับวัดและเมืองหลวงไว้อย่างชัดเจนแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นของ “วัฒนธรรมลายลักษณ์” ของเมืองหลวงกับท้องถิ่นอีกด้วย

ในกระบวนการสร้างและเผยแพร่วรรณกรรมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นตั้งแต่กลางสมัยอยุธยาเป็นต้นมาจึงมีหลักฐานแน่ชัดถึงการดำรงอยู่ของ “วัฒนธรรมลายลักษณ์” ในหมู่ “นักปราชญ์” ของชุมชนที่สัมพันธ์กับ “วัฒนธรรมหลวง” อย่างใกล้ชิดและมีความสัมพันธ์กับผู้ที่มิทั้งผู้รู้และผู้ไม่รู้ “หนังสือ” ในสังคม “วัฒนธรรมมุขปาฐะ” ในลักษณะของการแต่งหรือสร้าง “หนังสือ” และถ่ายทอด “หนังสือ” เหล่านั้นไปสู่กลุ่มคนในชุมชนโดยวิธีการสวดและปรับเปลี่ยนเป็นการละเล่นในโอกาสต่าง ๆ และพัฒนาไปสู่ประเพณีการถ่ายทอดวัฒนธรรมทางวรรณกรรมที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างวัฒนธรรมมุขปาฐะกับวัฒนธรรมลายลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในบริเวณชุมชนลุ่มทะเลสาบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

1. วัฒนธรรมลายลักษณ์: วัฒนธรรมทางวรรณกรรมของ “ผู้รู้” หนังสือ

ในสังคมชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลา ประเพณีลายลักษณ์เกิดขึ้นเมื่อใดนั้นยังไม่อาจที่จะหาข้อสรุปได้ชัดเจนนัก ทั้งไม่มีหลักฐานใดที่จะสามารถยืนยันได้ว่าชุมชนเหล่านี้มีตัวอักษรใช้เป็นของตนเอง ตัวอักษรที่พบในเอกสารหรือจารึกรุ่นเก่าที่เชื่อได้ว่ามีการใช้กันอย่างแพร่หลายมีเพียง 2 ชนิด คือ อักษรไทยกับอักษรขอม ซึ่งก็เป็นตัวอักษรที่ใช้กันในประเทศลายลักษณ์ของภาคกลางและเมืองหลวง

จากการศึกษาประวัติวรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุงของชัยวุฒิ พิชะกุล (2525, น. 20-36) พบว่า

วรรณกรรมลายลักษณ์ที่สามารถระบุอายุได้ ที่เก่าที่สุด คือ หนังสือพระกัลปนาวัดหัวเมืองพัทลุง ซึ่งเป็นหนังสือบุดขาว เขียนรวมกับ “แผนที่ภาพเมืองนครศรีธรรมราช” อันระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2153 นอกจากนี้ก็มีหนังสือเพลลาที่จุฬารบันทึกเกี่ยวกับการกัลปนาวัดในเมืองพัทลุง (ซึ่งหมายความว่าทั้งบริเวณฝั่งตะวันออกและตะวันตกของทะเลสาบ) และตำนานที่เกี่ยวกับเมืองพัทลุงอีกหลายเล่มที่เขียนขึ้นในราวปลายสมัยอยุธยา ได้แก่ พระตำราบรมราชูทิศพระกัลปนาวัดหัวเมืองพัทลุง ซึ่งระบุชัดว่า เขียนขึ้นใน พ.ศ. 2242 (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาตากษานาภาพ เป็นผู้นำไปจากวัดเขียนบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ไปเก็บไว้ที่หอวิชญาณ เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2456) หนังสือเพลนางเลือดขาว ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2272 พระตำราพระราชอุทิศพระราชนาสำหรับอาราม ณ เมืองนคร เมืองพัทลุง (ซึ่งมี 2 ฉบับ คือ ฉบับอักษรไทย และฉบับอักษรเฉียงภาษาขอมปนไทย) พระกัลปนาวัดหัวเมืองพัทลุง ฉบับ พ.ศ. 2272 และพระเพลาวัดบางแก้ว ซึ่งเขียนขึ้นประมาณ พ.ศ. 2242 ถึงแม้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้จะไม่มีการระบุเกี่ยวกับผู้แต่งทำให้ไม่อาจจะระบุที่มาของหนังสือได้อย่าง

ภาพจาก: https://www.silpa-mag.com/culture/article_16185

เมื่อผสมผสานกับประเพณีและความเชื่อที่เกี่ยวกับหนังสือ
มีความเชื่อเกี่ยวกับการจารว่าจะต้องไม่ผิด
ถ้าผิดจะต้องทำวงกลมล้อมคำผิดไว้อย่างบรรจง
ซึ่งเรียกว่า “พระธรรมผิด”

ในการจารก็จะต้องทำอย่างประณีตบรรจงให้ขนาดตัวอักษรเสมอกันโดยตลอด
และจะต้องเขียนไว้ใต้บรรทัดเสมอเพื่อแสดงความเคารพครู
ตลอดจนความเชื่อที่ว่าหนังสือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์
จะต้องเก็บไว้ในที่เหมาะสมเท่านั้น

ชัดเจน แต่จากหลักฐานอันเป็นที่มาของต้นฉบับที่เก็บ
ได้ดังกล่าวย่อมชี้ชัดว่า ประเพณีลายลักษณ์ได้เกิด
ขึ้นและ/หรือดำรงอยู่ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา
แล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางเป็นอย่างน้อย โดย
เป็นประเพณีที่เกิดขึ้นในหมู่ปราชญ์ของชุมชนที่
นับถือพระพุทธศาสนา อันเป็นการชี้ชัดว่า สถาบัน
ศาสนาเป็นสถาบันสำคัญที่มีบทบาทต่อการสร้างสรรค์
วรรณกรรมลายลักษณ์ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา
โดยอาจมีบทบาททั้งเป็นผู้ส่งเสริมให้มีการสร้างสรรค์
งานวรรณกรรมและ/หรือเป็นสถาบันที่สร้างผู้รู้หรือ
“ปราชญ์” ของชุมชน ดังจะเห็นได้จากการที่วัดเป็น
ศูนย์กลางทางการศึกษาตลอดมาตั้งแต่อดีต หรือ
แม้แต่ในยุคที่มีการจัดการศึกษาแผนใหม่แล้ว วัด
ยังคงบทบาทนี้ต่อมาอีกยาวนาน

นับตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา มี
หลักฐานที่เกี่ยวกับประเพณีลายลักษณ์ของชุมชน
ลุ่มทะเลสาบสงขลา ปรากฏให้เห็นเป็นจำนวน
มากขึ้นตามลำดับและเฟื่องฟูที่สุดในสมัยรัชกาล
ที่ 5 ดังที่สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ (2536, น. 84) กล่าว
ไว้ว่า “หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการลงวันที่ 21 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2441 อาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้อำนวยการ
การศึกษาทั่วภูมิภาคทั่วราชอาณาจักร เป็นผล
ให้มีการแต่งและคัดลอกวรรณกรรมท้องถิ่นที่
เขียนด้วยอักษรไทยถึงขนาดที่เรียกได้ว่า เป็นยุค
เฟื่องฟูของวรรณกรรมท้องถิ่น”

อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมลายลักษณ์ประเภท
ตัวเขียนที่เกิดขึ้นและแพร่หลายอยู่ในช่วงเวลา
ดังกล่าวมีอยู่เป็นจำนวนมากยากยิ่งที่จะสามารถ
กล่าวถึงได้ครบถ้วนในที่นี้ ผู้เขียนจึงเน้นที่จะกล่าว
เฉพาะในบางประเด็นเพื่อให้เห็นภาพรวมของ
บรรยากาศและประเพณีทางวรรณกรรมที่สืบทอด
มาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงยุคที่มีการพิมพ์หนังสือ
ในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ดังนี้

1.1 ประเพณีการสร้างศพและสืบทอด วรรณกรรม

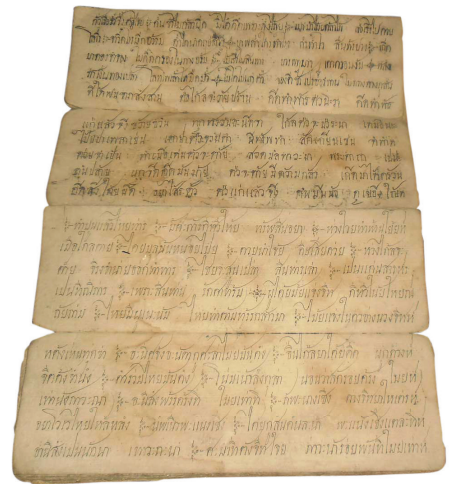
ในสังคมใด ๆ ก็ตาม วรรณกรรมย่อมมิได้กำเนิด
ขึ้นลอย ๆ จากตัวนักประพันธ์ผู้สร้างสรรค์งานแต่
เพียงผู้เดียว ในการทำความเข้าใจวรรณกรรมจึง
หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะศึกษาเกี่ยวกับตัวผู้สร้างสรรค์
ผลงาน ตัวผลงาน และผู้เสพงานศิลปะนั้น ๆ อย่าง
มีความสัมพันธ์กับสภาพความเป็นอยู่และเป็นไป
ของสังคม

ในด้านของผู้สร้างสรรคผลงานวรรณกรรม วรรณกรรมที่เป็นตัวเขียนส่วนใหญ่มักระบุไว้ว่าใครเป็นผู้เขียน ผู้คัดลอก หรือผู้สร้างไว้ตอนต้นหรือตอนท้ายของหนังสือ ซึ่งเราไม่อาจที่จะสรุปได้เลยว่าวรรณกรรมเหล่านั้นใครเป็นผู้แต่งขึ้นครั้งแรก ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าผู้แต่งหนังสือมุ่งหวังที่จะแต่งเพื่อเป็นพุทธบูชา มากกว่าที่จะแสดงตัวตนเป็นเจ้าของผลงาน จึงไม่มีการระบุชื่อ หรืออาจเป็นเพราะหนังสือเหล่านั้นได้รับการคัดลอกต่อ ๆ กันมาจึงไม่อาจที่จะระบุได้ว่าใครเป็นผู้แต่ง จึงมีแต่ผู้เขียนหรือคัดลอก และผู้ดำเนินการจัดการให้มีหนังสือนั้น ๆ ขึ้นมา ซึ่งก็จะสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของการแต่งและ/หรือการสร้างหนังสือ ที่สุริยวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2536, น. 82-84) ได้สรุปไว้ว่ามีจุดมุ่งหมายสำคัญ 5 ประการ คือ

ประการที่ 1 เพื่อเป็นพุทธบูชา เกิดจากคติความเชื่อว่าการสร้างหนังสือไว้ในพระพุทธรูปศาสนาเป็นวิทยาทาน จะเกิดผลบุญนำตนและผู้อ่านให้ได้พบแต่ความสุข เป็นมหากุศล เป็นอันานิสงส์ให้หลุดพ้นจากนรกได้ถึงแดนสวรรค์ได้เกิดในยุคพระศรีอารีย และเป็นทางไปสู่นิพพาน

ประการที่ 2 เพื่อประโยชน์เฉพาะกิจ ได้แก่การแต่งเพื่อใช้ประโยชน์ให้ถูกต้องแม่นยำ แต่งเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาและความเชื่อสู่ศิษยานุศิษย์ วรรณกรรมที่มีจุดมุ่งหมายลักษณะนี้ได้แก่วรรณกรรมประเภทตำรายากลางบ้าน ตำราคุณลักษณะของคนและสัตว์ ตำราดูนิมิต ดูฤกษ์ยาม ดูโชคชะตา เวทมนตร์คาถาเพื่อให้เกิดสิริมงคลและเกิดโทษ ไสยศาสตร์ ศาสตรา เป็นต้น

ประการที่ 3 เพื่อเสริมสร้างศรัทธาเฉพาะเรื่อง โดยผู้แต่งมีปณิธานที่จะสวดดีหรือเชิดชูสิ่งที่ตนนับถือ เช่นบทไหว้ลายลักษณ์อันเป็นบทสวดบูชาพระพุทธรูป ตำนานพระบรมธาตุ ตำนานพรหมณ์

ภาพจาก: https://www.lungthong.com/view_product.php?product=136221&cat_id=51

เมืองนครศรีธรรมราช เพลานางเลียดขาว เป็นต้น

ประการที่ 4 เพื่อใช้สวดอ่านให้รู้ภาษาไทยแตกฉาน เป็นการสร้างงานวรรณกรรมเพื่อใช้ประโยชน์ในการฝึกอ่านสวดหนังสือเพื่อให้ผู้เรียนอ่านหนังสือแตก

ประการที่ 5 เพื่อการอบรมสั่งสอนให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้รู้ถึงสัจจะแห่งชีวิตเพื่อให้เป็นคนทันโลก มีจริยธรรมและคุณธรรม เป็นบุคคลที่มีคุณค่าในสังคม ได้แก่วรรณกรรมประเภทสุภาษิตคำสอน

การคัดลอกหรือการสร้างหนังสือจึงถือได้ว่าเป็นกระบวนการในการสืบทอดวรรณกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งนอกเหนือจากการอ่าน การสวด หรือการท่องจำ เพราะเป็นกระบวนการที่ทำให้วรรณกรรมเหล่านั้นดำรงอยู่และแพร่หลายได้ยาวนานและกว้างขวางยิ่งขึ้น ในการบันทึกหรือจารวรรณกรรมท้องถิ่น นิยมเขียนลงในหนังสือใบหรือสมุดข่อย กระดาษเพล่า ใบลาน แผ่นหิน ที่นิยมใช้มากที่สุดคือหนังสือใบ

หนังสือใบหรือสมุดข่อย เป็นกระดาษที่ทำจากเปลือกข่อยหรือเปลือกไม้ปริศนา แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ใบดียวกับใบคำซึ่งมีหลายขนาด สัมพันธ์กับเนื้อหาที่เขียน เช่น ถ้าใช้บันทึกวรรณกรรมประเภท

ศาสนาเพื่อเป็นพุทธบูชาหรือต้องการถวายวัด ที่นิยมกันมาก ได้แก่ การสร้างหนังสือพระมาลัย โดยบันทึกอักษรขอมบาลีหรือขอมไทย และมีภาพวาดประกอบอย่างสวยงามลงในหนังสือบุตขนาดใหญ่ มีความกว้าง 15-20 เซนติเมตร และความยาว 70 เซนติเมตรขึ้นไป ส่วนเรื่องอื่น ๆ เช่นนิทานชาดก นิทานประโลมโลก ตำนาน พงศาวดาร ทำด้วยหนังสือบุตขนาดกลางมีความกว้าง 10-13 เซนติเมตร และมีความยาว 34-40 เซนติเมตร ส่วนหนังสือบุตขนาดเล็ก มีความกว้าง 8-9 เซนติเมตร และมีความยาวเพียง 15-16 เซนติเมตร ใช้บันทึกคำรายา หรือคาถาอาคม เป็นต้น สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ (2542, น. 7052) ระบุว่า หนังสือบุตนี้นิยมใช้ควบคู่กับการใช้ใบลาน และนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ตลอดมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

นอกจากหนังสือบุตแล้ว กระดาษเพลาก็เป็นวัสดุอีกประเภทหนึ่งที่นิยมใช้สำหรับบันทึกวรรณกรรมประเภทเป็นการเฉพาะ กระดาษเพลาก็มีลักษณะคล้ายกระดาษที่ทำจากสมุดข่อย แต่จะบางกว่า แต่เดิมใช้เขียนหนังสือตัวดินสอ เกี่ยวกับกระดาษเพลานี้หรือหนังสือเพลานี้ ชัยวุฒิ พิชะกุล (2525, น. 4) กล่าวว่า “สำหรับชาวพืทูลงแล้ว คำว่าเพล

หรือหนังสือเพลาก็คือสมุดข่อยหรือสมุดไผ่จีนเย็บแบบสมุดฝรั่ง และจารเรื่องราวของวัด ตำนานสถานที่ พระกัลปนาวัต ซึ่งพระมหากษัตริย์พระราชอุทิศไว้สำหรับวัดนั้น ๆ เรียกว่า หนังสือเพลานี้ บางทีเรียกว่าหนังสือพระกัลปนาวัต หรือสมุดพระตำรา หรือเพลานี้พระตำรา ก็เรียก”

ในด้านของการใช้ภาษาและตัวอักษร วรรณกรรมตัวเขียนนิยมใช้อักษร 2 ชนิด คือ อักษรไทยและอักษรขอม อักษรไทยที่ใช้ส่วนใหญ่จะคล้ายกับอักษรไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่จะจารเป็นสำเนียงของท้องถิ่น วรรณกรรมที่นิยมจารด้วยตัวอักษรไทยโดยทั่วไปแล้วจะเป็นเรื่องทางโลก เช่นนิทานประโลมโลก วรรณกรรมคำสอน ตำราต่าง ๆ ส่วนอักษรขอมนิยมใช้จารเรื่องราวทางธรรมหรือเรื่องเกี่ยวกับศาสนา ภาษาที่ใช้มีทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาบาลี เรียกว่าขอมไทยและขอมบาลีตามลำดับ ประพันธ์ เรื่องณรงค์ (2542, น. 8330) กล่าวถึงหนังสือที่เขียนด้วยอักษรขอมว่า “ชาวบ้านถือว่าต่อไปเป็นเรื่องที่มีความขลังหรือมีความศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่เรื่องธรรมะ เวทมนตร์คาถาศักดิ์สิทธิ์ ผู้สร้างและผู้อ่านตลอดจนผู้ฟังจะได้รับอานิสงส์อย่างยิ่ง”

เมื่อผสมผสานกับประเพณีและความเชื่อที่เกี่ยวกับหนังสือ มีความเชื่อเกี่ยวกับการจารว่าจะต้องไม่ผิด ถ้าผิดจะต้องทำวงกลมล้อมคำผิดไว้ อย่างบรรจง ซึ่งเรียกว่า “พระธรรมผิด” ในการจารก็ต้องทำอย่างประณีตบรรจงให้ขนาดตัวอักษรเสมอกันโดยตลอด และจะต้องเขียนไว้ได้บรรทัดเสมอเพื่อแสดงความเคารพครู ตลอดจนความเชื่อที่ว่าหนังสือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะต้องเก็บไว้ในที่เหมาะสมเท่านั้น ก็จะส่งผลให้การสืบทอดวรรณกรรมสำคัญ ๆ มีความถูกต้องในระดับหนึ่งและส่งผลต่อการสืบทอดวรรณกรรมให้สามารถเก็บรักษาให้มีอายุยาวนานได้อีกด้วย

สมุดข่อย-หนังสือบุต

ภาพจาก: <http://uauction4.uamulet.com/AuctionDetail.aspx?bid=429&qid=45578>

อย่างไรก็ตาม แม้วรรณกรรมลายลักษณ์จะได้ รับการสรางขึ้นในปริมาณที่มาก บุคคลที่อ่านออก เขียนได้ก็เพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ประเพณีการเสพ วรรณกรรมก็เชื่อได้ว่ายังคงเป็นประเพณีมุขปาฐะ อยู่เป็นส่วนใหญ่ การมีผู้รู้หนังสือและหนังสือเพิ่ม มากขึ้นจึงเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้วรรณกรรม ท้องถิ่นแพร่หลายไปยังคนจำนวนมากขึ้นตามลำดับ

1.2 รูปลักษณ์วรรณกรรม

ทางด้านรูปแบบคำประพันธ์จากผลการศึกษา ของอุดม หนูทอง (2521/2529, น. 27-29) ที่แม้จะ เป็นการศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้โดยไม่ได้ เน้นที่วรรณกรรมลายลักษณ์ในแถบลุ่มทะเลสาบ แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า รูปแบบคำประพันธ์ของ วรรณกรรมลายลักษณ์ลุ่มทะเลสาบสงขลามิทั้ง ร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยวรรณกรรมที่แต่งเป็น ร้อยแก้วมักจะมีเนื้อหาที่เป็นความรู้และตำราต่าง ๆ เช่น ตำราเวทมนตร์คาถา ความเชื่อ ไชยคลง ตำรายา และกฎหมายชาวบ้าน เป็นต้น ส่วนประเภทร้อยกรอง ถือได้ว่าเป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยมมาก มีทั้ง กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ และร่าย โดยร่ายเป็น รูปแบบคำประพันธ์ที่ได้รับความนิยมสูงสุด โดย มีทั้งที่ใช้เหมือนกับภาคกลาง คือ กาพย์ยานี กาพย์ฉบัง และกาพย์สุรางคนางค์ที่กวีท้องถิ่น เรียกว่า “ร่าย” และกาพย์ที่ดัดแปลงมาจากฉันท์ ได้แก่ กาพย์ 12 กาพย์ 14 กาพย์ 15 กาพย์ 18 กาพย์ 19 กาพย์ 21 และกาพย์ 22 ส่วนคำประพันธ์ รูปแบบอื่น ๆ มีใช้น้อย

ในด้านร้อยแก้ว พบว่าจะใช้ในการเขียน วรรณกรรมประเภทประวัติศาสตร์ พงศาวดาร พระกัลปนาวิด กฎหมาย และตำราต่าง ๆ ซึ่งเป็น เรื่องที่เน้นให้ความรู้หรือสืบทอดภูมิปัญญาของ สังคม ในขณะที่วรรณกรรมที่เน้นให้ความบันเทิง หรือมุ่งให้ความรู้ และ/หรือคำสั่งสอนก็จะเขียนใน

ภาพจาก: <http://www.sac.or.th/exhibition/lmf2017/?p=87>

รูปแบบของร้อยกรองประเภทต่าง ๆ เช่น นิทาน หรือนิยายประโลมโลก นิทานหรือนิยายที่เกี่ยวกับ ศาสนา สุภาษิตคำสอน

นอกจากนั้นแล้ว ยังพบว่า ในวรรณกรรม ลายลักษณ์ที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว จะนิยมสอดแทรก “ร้อยกรอง” ไว้ด้วย อันเป็น การแสดงให้เห็นว่าความนิยมในการแต่งวรรณกรรม ลายลักษณ์จะนิยมร้อยกรองมากกว่าร้อยแก้ว ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลมาจากประเพณีการสืบทอดวรรณกรรม จากผู้รู้หนังสือสู่ชาวบ้านทั่วไปที่ผ่านการสวดอ่าน หนังสือหรือการท่องจำหนังสือ

1.3 สารัตถะแห่งวรรณกรรม

สารัตถะของวรรณกรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบ สงขลาประเภทลายลักษณ์มีค่อนข้างหลากหลาย สามารถแบ่งกลุ่มโดยอาศัยแนวทางของสุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2536, น. 85-88) และอุดม หนูทอง (2521/2529, น. 25-27) ออกเป็น 5 กลุ่มใหญ่ ๆ ดังนี้

1. ประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา สารัตถะ ของวรรณกรรมเหล่านี้จะมีทั้งที่เป็นศาสนธรรม ขึ้นสูงหรือคำสอนในระดับ “ปรมัตถธรรม” และที่ เน้นให้เกิดความศรัทธาความเชื่อเพื่อประโยชน์ใน การดำรงชีวิตและความสงบสุขของสังคม ซึ่งมี 5 กลุ่มย่อย ๆ คือ

ภาพจาก: <http://wannakram4.blogspot.com/2015/09/blog-post.html>

1.1 ศาสนธรรมชั้นสูง กลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะเป็นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องหรือแปลมาจากพระคัมภีร์ทางศาสนาโดยตรง เช่น พระอภิธรรม พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์ พระธรรมคำกายัพย์ พระปรมัตถธรรม พระปาฏิโมกข์ พระวินัย พระสูตร เป็นต้น ในกลุ่มนี้จะพบว่า เรื่องที่แพร่หลายและพบว่ามีหลายสำนวนที่สุด คือ พระอภิธรรม หรือพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์

1.2 พุทธประวัติ ที่พบมากในกลุ่มนี้คือเรื่องพระพุทธเจ้าห้าองค์ หรือพระเจ้าห้าองค์ อันเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ที่ได้จุติมาตรัสรู้แล้ว 4 พระองค์ และจะมาตรัสรู้ในอนาคตอีก 1 พระองค์ นอกจากนั้นก็มีเรื่องกาขาว พุทธทำนายไตรโลกวิการ เป็นต้น

1.3 เกี่ยวกับศาสนสถาน เช่น พงสาวดารหงสาวดี พระธาตุเมืองร่างกุ้ง เป็นต้น

1.4 ศาสนนิกาย เป็นเนื้อหาที่เกี่ยวกับหลักคำสอน ความศรัทธา และความเชื่อทางศาสนาที่ต่างกันในรูปแบบของนิกายหรือนิกาย เช่น พระมาลัย ไตรภูมิ ไตรโลกวิการ พุทธทำนาย มหาวิบากคำกลอน เป็นต้น

1.5 วรรณกรรมชาดก มีทั้งที่ต่างจากนิทานชาดกในพระสูตรและชาดกนอกนิบาต หรืออ้างว่า

เป็นนิทานชาดก เช่น พระเวสสันดรชาดก พระมโหสถ หรือเจ้ามโหสถ วิทูรบัณฑิต พระเตมีย์ราช มหาชาติ มหาราชคำฉันท์ มโนราณีบาติ พระขำมะมารคำฉันท์ และสุทธกัณฐกชาดก เป็นต้น

2. ประเภทที่เกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรม เป็นเนื้อหาที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในลักษณะต่าง ๆ เช่น ความเชื่อที่หวังผลให้เกิดสิริมงคล ความเชื่อที่หวังให้เกิดโชคลาภ ความเชื่อที่เกี่ยวกับความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ความเชื่อที่เกี่ยวกับโชคลาภทั่วไป และความเชื่อที่เกี่ยวกับคุณไสย ตลอดจนวรรณกรรมที่ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ อันสืบเนื่องมาจากความเชื่อ เช่น เรื่องเวทมนตร์คาถา คาถาพระพัลลวและคาถามหาไชย ตำราดูฤกษ์ยาม ตำราดูพระเคราะห์ ตำราห้วง ตำราทำนายโชคชะตา ตำราทอดเบี้ย บททำขวัญ บททำขวัญนาค บททำเคราะห์บ้าน เป็นต้น

3. ประเภทที่เกี่ยวกับวิทยาการได้แก่วรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับยากลางบ้าน วรรณกรรมแบบเรียน และกฎหมาย เช่น ตำรายา ตำราพิชัยสงคราม มาตรฐานเลขโบราณ หนังสือประถมมาลา หนังสือจินตามณีชำระใหม่ กฎหมายลักษณะโจร ทรัพย์สินตราการ ประกาศลักษณะพยาน พ.ศ. 2413 หลักไชเบ็ดเสร็จ เป็นต้น

4. ประเภทที่เกี่ยวกับการอบรมสั่งสอน เนื้อหามุ่งใช้ในการอบรมสั่งสอนให้คติเตือนใจ ให้แนวทางปฏิบัติตนในสังคม ซึ่งเป็นการมุ่งเน้นสอนในทางโลกมากกว่าทางธรรม เนื้อหาของคำสอนจึงเป็นการผสมผสานกันระหว่างหลักคำสอนทางศาสนากับแนวทางการปฏิบัติตนที่สังคมทั่วไปยอมรับและยึดถือปฏิบัติ เช่น ธรรมะคำกลอน กลอนสอนคฤหัสถ์ กลอนพุทธบรรหาร สวัสดิรักษา พาลีสอนน้อง พาลีสอนน้องคำกลอน สุภาสิตสอนหญิง เป็นต้น

5. ประเภทนิทานประโลมโลก วรรณกรรมในกลุ่มนี้เขียนขึ้นโดยมุ่งเน้นเพื่อความบันเทิงเป็นหลัก มีทั้งที่นำเค้าโครงเรื่องมาจากนิทานชาดก นิทานพื้นเมือง วรรณกรรมจากท้องถิ่นอื่น ตลอดจนที่คิดเค้าโครงเรื่องขึ้นเองในท้องถิ่น วรรณกรรมในกลุ่มนี้นับเป็นงานวรรณกรรมที่แพร่หลายที่สุดก็ว่าได้ ทั้งนี้เพราะเป็นวรรณกรรมที่นิยมนำไปใช้เพื่อการสวดอ่านอย่างแพร่หลาย เช่นเรื่อง พระรถเมรี พระศรีเสา สังข์ศิลป์ชัย พหุวิชัยคำวี จันทโครพ หอยสังข์ สินนุราช ชาลวันคำกาพย์ อุณรุท สุวรรณหงส์ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปประเพณีลายลักษณ์ของวรรณกรรมกลุ่มทะเลสาบสงขลาได้พัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่กลางสมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย แม้จะมีร่องรอยของความสัมพันธ์กับประเพณีลายลักษณ์ของเมืองหลวงในแง่ของการใช้ภาษาในการจารจารึกผลงานไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและการหยิบยืมแลกเปลี่ยนทั้งในด้านรูปแบบคำประพันธ์และสารัตถะอยู่อย่างแน่ชัด แต่วรรณกรรมลายลักษณ์เหล่านี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์ทางการประพันธ์ที่เน้นการใช้กาพย์เป็นฉันทลักษณ์หลักมากกว่ารูปแบบอื่น การใช้ภาษาที่เป็นภาษาถิ่นโดยการเขียนตามสำเนียงพูดตลอดจนการนำเอาประเพณีลายลักษณ์กับประเพณีมุขปาฐะมาผสมผสานกันเพื่อประโยชน์ในการเผยแพร่วรรณกรรมไปสู่สาธารณชนให้กว้างขวางขึ้น

2. พัฒนาการของวัฒนธรรมทางหนังสือ: จากตัวเขียนสู่ตัวพิมพ์

2.1 ยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง

สภาพทางเศรษฐกิจสังคมภายหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2439 ได้ส่งผลให้เกิดการ

**การแพร่เข้ามา
ของหนังสือวัดเกาะ
นอกจากจะส่งผลให้
วรรณกรรมแพร่หลาย
ด้วยการคัดลอกหนังสือ
จากเมืองหลวงและ
การสร้างสรรคผลงานใหม่แล้ว
ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่
การตั้งโรงพิมพ์และจัดพิมพ์
หนังสือวรรณกรรมท้องถิ่น
ขึ้นที่สงขลา
อันเป็นหัวเมือง
ศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ
ก่อนที่จะขยายตัว
ไปสู่หัวเมืองอื่น ๆ
ในเวลาต่อมาอีกด้วย**

พระมหาเวชสันดรชาดก/หนังสือวัดเกาะ
ภาพจาก: <http://paifairlovebook.inwshop.com/product/446/>
พระมหาเวชสันดรชาดก-หนังสือวัดเกาะ

ภาพจาก: <http://hivictorious.org/โรงพิมพ์-ประวัติพิมพ์/>

เปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา ตลอดจนวัฒนธรรม ด้านต่าง ๆ เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในด้านของ บรรยากาศการสร้างและเสพวรรณกรรมท้องถิ่น กลุ่มทะเลสาบสงขลา ที่เปลี่ยนแปลงด้วยปัจจัย สำคัญอย่างน้อย 4 ประการ คือ การพัฒนาทางด้านการสื่อสารคมนาคม การพัฒนาทางด้านการศึกษา และความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการพิมพ์

ในด้านการสื่อสารคมนาคม เริ่มมีการเปลี่ยนแปลง อย่างเห็นได้ชัดขึ้นเมื่อมีการเปิดเดินเรือเมล์ระหว่าง กรุงเทพฯ-กัลันตัน ใน พ.ศ. 2432 และการก่อสร้าง ทางรถไฟสายใต้จนสามารถเปิดเดินรถไฟได้ตลอด สายจากกรุงเทพฯ ถึงสถานีนาประดู่ มณฑลปัตตานี ได้ใน พ.ศ. 2459 ตลอดจนการตั้งที่ทำการไปรษณีย์ ตามสถานีรถไฟ ต่าง ๆ ในช่วง พ.ศ. 2449 และการ เปิดไปรษณีย์เคลื่อนที่บนรถด่วนสายใต้เป็นขบวน แรกใน พ.ศ. 2478 เป็นผลให้การคมนาคมขนส่งเป็น ไปอย่างสะดวกยิ่งขึ้น การคมนาคมสื่อสารระหว่าง ชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา กับชุมชนภายนอกจึงเป็น ไปอย่างสะดวกและรวดเร็วกว่าเดิมมาก

ด้านการจัดการศึกษา การริเริ่มจัดการศึกษา แบบใหม่ในระบบโรงเรียน ตาม “ประกาศจัดการ เล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ.117” ที่เป็นการร่วมมือ

กันระหว่างรัฐบาลกลางกับฝ่ายคณะสงฆ์อันมี พระศิริธรรมมุนีแห่งวัดมหาธาตุยุวศรังธรรมราช เป็นผู้อำนวยการ ทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนใน บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2443 จำนวน 5 โรง ดังปรากฏในเอกสารเรื่อง “รายงานพระสงฆ์ตรวจจัดการศึกษามณฑล นครศรีธรรมราช ร.ศ.118” ของ พระศิริธรรมมุนี (ม่วง) (ล้อม เพ็งแก้ว, 2531, น. 192-196) ว่า ในเขต เมืองพัทลุงมี 3 โรง คือ โรงเรียนนภยานานิवास อำเภอกวางกลางเมือง โรงเรียนรongsราชบริรักษ์ อำเภอกุด และโรงเรียนเทวภักดีภูมิลิม อำเภอแขวงปากพะยูน หรือแขวงทักษิณ และในเมืองสงขลาอีก 3 โรง คือ โรงเรียนมหาวิทยาลัยที่วัดมณีนิมิตโรงเรียน กุมมาพิสมัย อำเภอสะทิงพระ และโรงเรียนหฤทัย วิทยา อำเภอจะนะ และขยายตัวอย่างกว้างขวาง เมื่อมีการจัดตั้ง “โรงเรียนวัด” ขึ้นตาม “พระราช บัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464” ทำให้ผู้ “อ่าน ออกเขียนได้ คิดเลขเป็น” มีจำนวนเพิ่มขึ้นตามลำดับ

ในด้านเทคโนโลยีการพิมพ์ ความเจริญก้าวหน้า ของเทคโนโลยีการพิมพ์ที่เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ได้ทำให้ “วัฒนธรรมทางหนังสือ” ของไทยเกิด การเปลี่ยนแปลง เทคโนโลยีด้านการพิมพ์ได้

ทำให้ “หนังสือ” ได้กระจายไปสู่คนทั่วไปมากขึ้น วรรณคดีไทยที่เคยเขียนและอ่านกันเพียงในราชสำนัก บ้านเจ้านาย และตามวัดได้ขยายวงกว้างออกไปสู่ประชาชนทั่วไป เมื่อผสมผสานเข้ากับความก้าวหน้าทางด้านการคมนาคมสื่อสารและการจัดการศึกษาที่แพร่หลายไปสู่ประชาชนทั่วไปมากขึ้น หนังสือประเภทต่างๆ ที่เผยแพร่อยู่ในกรุงเทพและหัวเมืองใกล้เคียงก็สามารถแพร่กระจายได้กว้างขวาง ดังนั้นผู้คนในบริเวณชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงมีโอกาสดูและได้อ่านหนังสือจากกรุงเทพๆ ได้ไม่ยากนัก ทำให้วัฒนธรรมทางหนังสือค่อยๆ แพร่กระจายไปยังกลุ่ม “ผู้รู้หนังสือ” ในชุมชนที่ห่างไกลออกไปตามลำดับ ในบรรดาหนังสือต่างๆ ที่พิมพ์เผยแพร่และได้รับความนิยมของคนในชุมชนลุ่มทะเลสาบเป็นอย่างมากเห็นจะเป็น “หนังสือวัดเกาะ” ซึ่งหนังสือที่ตีพิมพ์โดยโรงพิมพ์ “วัดเกาะ” (หรือชื่อเป็นทางการว่า โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ) และโรงพิมพ์อื่น ๆ ที่พิมพ์หนังสือประเภทเดียวกันออกมาในลักษณะเดียวกัน เช่น โรงพิมพ์อาหรับราตรี สะพานหัน โรงพิมพ์บางกอกน้อย โรงพิมพ์ห้างสมุด โรงพิมพ์พานิชย์ผล โรงพิมพ์ศิริเจริญ โรงพิมพ์ไทย โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร โรงพิมพ์บรรณพัฒนาการ และโรงพิมพ์นายเทพ เป็นต้น

2.2 หนังสือวัดเกาะเพราะหนักหน้ากับการเคลื่อนเปลี่ยนของประเพณีการสร้างเสพวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบ

การแพร่เข้ามาของหนังสือวัดเกาะนอกจากจะส่งผลให้วรรณกรรมแพร่หลายด้วยการคัดลอกหนังสือจากเมืองหลวงและการสร้างสรรค์ผลงานใหม่แล้ว ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การตั้งโรงพิมพ์และจัดพิมพ์หนังสือวรรณกรรมท้องถิ่นขึ้นที่สงขลาอันเป็นหัวเมืองศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ ก่อนที่จะขยายตัวไปสู่หัวเมืองอื่นๆ ในเวลา

ต่อมาอีกด้วย แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าโรงพิมพ์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มมีเมื่อไร แต่จากหนังสือประเภทต่าง ๆ ที่พบในช่วงนี้ก็สามารรถระบุได้แน่ชัดว่า ในช่วง พ.ศ. 2470 มีโรงพิมพ์เกิดขึ้นแล้วอย่างน้อย 4 โรง คือ โรงพิมพ์สมบุญ-อิสต์ และโรงพิมพ์พานิช (ปัจจุบันคือโรงพิมพ์สงขลาพานิช) โรงพิมพ์อักษรศิริ และโรงพิมพ์ไทยประดิษฐ์ และในช่วงทศวรรษ 2490 มีโรงพิมพ์เกิดขึ้นแทบจะทุกชุมชนไม่ว่าจะเป็นที่พัทลุง ชะอวด ควนขนุน ระโนด สะทิงพระ ควนเนียง (รัตภูมิ) ปากพะยูน และเขาชัยสน เป็นต้น

2.3 การพิมพ์ แหล่งพิมพ์ และการเผยแพร่วรรณกรรม

แหล่งพิมพ์วรรณกรรมที่สำคัญในช่วงตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 2470 จนถึงประมาณสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 คือเมืองสงขลา และค่อยขยายตัวไปสู่เมืองพัทลุง อำเภอหาดใหญ่ (จังหวัดสงขลา) และชะอวด (จังหวัดนครศรีธรรมราช) ในช่วงปลายทศวรรษ 2480 ถึงทศวรรษ 2490 จากหลักฐานที่

เป็นหนังสือซึ่งตีพิมพ์ในท้องถิ่น พบว่า ในช่วง
ทศวรรษ 2470 ที่สงขลามีการตั้งโรงพิมพ์ขึ้นแล้ว
ไม่น้อยกว่า 4 โรง คือ โรงพิมพ์สมบุญอิสถ
(โรงพิมพ์สมบุญ หรือ โรงพิมพ์สมบุญการพิมพ์)
ของนายโป้ตอง (หรือไผ่ตง) อุตโตโรพร โรงพิมพ์
พานิช (ต่อมาเปลี่ยนเป็นโรงพิมพ์สงขลาพานิช)
ของนายจวนกี (กิตติ) วรรณพฤษ์ โรงพิมพ์ไทย
ประดิษฐ์ ของนายอยู่เลียง ต้นปี่ชาติ และโรงพิมพ์
อักษรศิริ ของนายฟูกุ่น และ ในทศวรรษ 2490
การพิมพ์บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ขยาย
ตัวอย่างรวดเร็ว มีการจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในชุมชน
เมืองอีกหลายแห่ง โดยในตัวเมืองสงขลาเองก็มีเพิ่ม
ขึ้น เช่น สุเมธการพิมพ์ ของ นายสุเมธ บัลลพ์วานิช
ส่วนที่อำเภอหาดใหญ่ เช่น โรงพิมพ์ดุสิต มี นายกวี

เอกธีระ เป็นผู้พิมพ์โฆษณา โรงพิมพ์เลิศชัย ของ
นายเลิศ พ่วงพี และโรงพิมพ์หาดใหญ่ของ นายเขียน
ไสยวรรณ เป็นต้น

ส่วนที่จังหวัดพัทลุง ในอำเภอเมืองพัทลุง ก็มี
โรงพิมพ์พัทลุง ของ นายเขียน ไสยวรรณ โรงพิมพ์
ครูชาญ ของครูชาญ ไชยจันทร์โรงพิมพ์โชติการพิมพ์
ของ นายโชติ อ่อนเปี่ยม ที่ตลาดปากคลอง (อำเภอ
ควนขนุน จังหวัดพัทลุง) ก็มี ปากคลองการพิมพ์
(ร้านสุทธิธรรมเภสัช) มี นายจำรัส สุทธิถนอม
เป็นผู้พิมพ์และโฆษณา ที่อำเภอชะอวด จังหวัด
นครศรีธรรมราช ก็มีโรงพิมพ์ชะอวดการพิมพ์
ของนางเพ็ญ (ไม่ทราบนามสกุล) โรงพิมพ์พัฒนา
สัมพันธ์ ของ นายสมพงษ์ บัวพันธุ์ และโรงพิมพ์
วัฒนาการอิสถ ของ นายอู๋ย โบว์ถาวร (โปรดอ่าน
ต่อฉบับหน้า) ■

